

GILAMCHILIK LEKSIKASINING TARIXIY TARAQQIYOTI VA UNING O'RGANILISH MANBALARI

Qodirova Mashhura

Urganch davlat universiteti talabasi

ARTICLE INFO.

Kalit so'zlar: namat, palos, gilamlar, sholcha, patsiz gilam, naqshli kigiz.

Annotatsiya

Ushbu maqolada gilam to'qish san'ati tarixi, Markaziy Osiyo va G'arbiy Yevropada uning rivojlanish bosqichlari, hozirgi ahvoli va imkoniyatlari haqida bir qancha ma'lumotlar berildi. U bo'yicha qilingan dastlabki tadqiqotlar ko'rib chiqildi. Amaliy san'at leksikasi qisqacha tahlil qilindi. Tarixi, rivojlanishi, va bugungi kundagi ahamiyati haqida ma'lumotlar berildi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2024 LWAB.

Ma'lumki, xalqlarda ishlab chiqarish sanoatining turli tarmog'i rivojlanishi u yoki bu territorianing ijtimoiy, tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklari bilan bog'liq. Shu sababli O'rta Osiyoning ko'chmanchi xalqlarida gilam va turli tipdagi naqshli poloslar ishlab chiqarish, o'troq xalqlarda esa kashtachilikning rivojlanishi, Qozog'istonda chorvachilikka xos kigiz, gilam va teri kabi mahsulotlarni ishlab chiqarish eramizdan oldingi I asrning II yarmidayoq mavjud bo'lganligi manbalarda xabar qilinadi.

O'rta Osiyo xalqlari san'atini birinchi bo'lib tadqiq etgan olimlardan N.Burdukov – Sharq g'ilimchiligi badiiy ijodining eng qadimiy formalaridan bo'lib, u bilan faqat ayollar shug'ullanadilar¹, deb yozadi. Rostdan ham, bu traditsiya gilam to'qish qo'l mehnatiga asoslangan joylarda hozirgacha ham, asosan davom etib kelmoqda.

Sharq gilamchilik san'ati bilan Yevropa olimlari ko'pdan qiziq boshlagan bo'lsalar ham, amaliy san'atning bu tarmog'iga san'at materiallari sifatida qarash va haqiqiy ilmiy tadqiqot ishlari olib borish XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagina boshlandi. Bu borada A. A. Bogolyubovning O'rta Osiyoga sayohati davrida to'plagan kolleksiyalari asosida tuzgan albomi diqqatga sazovordir. O'rta Osiyo xalqlari gilamchilik san'ati tarixi, bu san'atning o'ziga xos xususiyatlarini yoritishga A.A.Semenovning "Rus Turkistoni gilamlari" asari ham muhim ahamiyatga ega. O'rta Osiyo gilamchilik san'atiga oid ishlar orasida A. Felkerzamning ishi san'atning bu tarmog'iga xos tarixiy taraqqiyot yo'llarini keng yoritishi va chuqur analiz qilishi bilan alohida qimmatga ega. A. Felkerzamning ko'rsatishicha, O'rta Osiyo gilamchiligi uch asosiy gruppaga bo'linadi va bu san'at bilan, asosan uch gruppaga ko'chmanchi urug'lar –turkman, o'zbek va qirg'izlar shug'ullanadilar². Haqiqatan, gilamchilik bilan O'rta Osiyoda hozir ham turkmanlar, o'zbeklar, qirg'izlar va qoraqalpoqlar shug'ullanadilar. Lekin gilamchilik san'atining u yoki bu xalqda qay darajada qadimiy (azaliy) ekanligini aniqlash, aftidan, ma'lum ehatlarning etnogenezi bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham, bu masala amaliy san'at tarixida eng

¹ Н. Бурдуков. Каталог, его собрания на выставке, СПб., 1904, стр. 59.

² А. Фелькерзам. Старинные ковры Средней Азии, ж. «Старые годы», 1915, июль, стр. 338.

murakkab muammolardan biri hisoblanadi³.

Ma'lumki, O'rta Osiyo hududida yashovchi xalqlar o'tmish davrda ko'chmanchi hayot kechirganlar. Ko'chmanchilarning asosiy mashg'ulotlari esa chorvachilik bo'lgan. Yetishtiriladigan asosiy mahsulotlardan sanalgan – jundan to'qilgan gilam-palos buyumlari ko'chmanchi qabilalarning ehtiyojini qondirgan; gilamlar, naqshli kigizlardan o'tovlarning ustini yopish, yerga to'shsh hamda to'rt g'ildirakli aravalarga soyabon qilish uchun foydalanganlar. O'tovning ichi va tashqarisini gilamlar, turli naqshli buyumlar bilan bezatganlar. Bular bezakkina bo'lmay, yozda quyosh nuridan, changdan, qishda sovuqdan saqlagan. O'tovning ichkarisi – yeriga yumshoq va issiq namat, palos va gilamlar to'shalgan. Uyning boshqa ko'p jihozlari, chunonchi har xil mebel vazifasini bajaruvchi buyumlar – sandiqlar, sumkalar, qoplar, xurjunlar, ot yopiqqlari gilam tipida to'qilgan. Jundan yigirilgan iplardan turli kiyim kechaklar ham tikkanlar.

Chorvador xalqlarda gilam to'qish san'atining taraqqiyoti yana shu bilan izohlanadiki, ularda gilam – palos mahsulotlari uchun zaruriy xomashyo doimo yetarli bo'lgan. Shularga ko'ra, xalqimiz gilam to'qish san'atining badiiy traditsiyalari nihoyatda yuqori bo'lgan. Hatto, bu san'at chorvador xalqlar hayotida estetik talablarni qondiruvchi muhim vositalardan biriga aylangan.

Yuqorida eslatilgan manbada italyan sayyohi Marko Polo O'rta Osiyo gilamlarining chiroyi haqida gapirib, turkman gilamlariga juda katta baho beradi: “Turkman gilamlari sharqdagina emas butun jahonda eng nozik va chiroyli gilamdir”.

Binobarin, dunyo masshtabida eng chiroyli gilam to'qigan turkmanlarning qo'shnisi, qarindoshi bo'lgan o'zbeklarning ham madaniyat, san'at olamida, shuningdek gilam to'qish san'ati bobida, so'zsiz, o'ziga xos qadimiy traditsiyalari bo'lgan.

Manbalarning ko'rsatishicha, O'rta Osiyoda gilam, sholcha - palos to'qish va turli tipdagi naqshli kigiz ishlab chiqarish san'ati chorvachilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, juda uzoq tarixga ega. O'rta Osiyo xalqlari orasida gilam – palos buyumlaridan keng foydalanish – ularning o'ziga xos yashash sharoiti, hayot tarzi bilan izohlanadigan qadimiy madaniy traditsiyadir. Ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan bu san'at xalqimizning moddiy madaniy tarixini yoritishda muhim manbalardan sanaladi.

Yozma manbalar – tarixiy faktlar, til faktlari chorvachilik ashyolari bilan bog'liq bo'lgan kasb-kor va san'at tarmoqlari, jumladan gilamchilikni O'rta Osiyodagi boshqa xalqlar qatori o'zbeklar hayotida ham muhim o'rin egallanganligini ko'rsatadi. Lekin O'zbekistonda amaliy san'atning bu tarmog'i qachon paydo bo'lganligini aniq aytish qiyin.

Taniqli tarixchi- etnograf, san'atshunos olimlarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, taqir, ya'ni patsiz gilam – palosning turli xillari juda ko'p xalqlar orasida tarqalgan bo'lsa ham, patli gilam ishlab chiqarish qadimdan boshlab, sanoqligina joylarda, jumladan, Kavkaz, O'rta Osiyo va markaziy Osiyoda rivojlangan. Eng qimmatbaho patli gilamlar Vavilon, Suriya, Eron va Kavkazda to'qilgan. Ammo bu ma'lumotlar na O'rta Osiyo va na O'zbekistonda gilamchilik san'atining qachon paydo bo'lgani haqida biror fikrga kelish imkoniyatini bermaydi.

Marhuma etnograf olim V. G. Moshkova materiallari asosida tarix fanlari kandidati A. S. Morozova tomonidan nashrga tayyorlangan “O'rta Osiyo xalqlari gilamlari” kitobida⁴ masala ikki manba, ya'ni arxeologik qazilma materiallari va tarixiy adabiyotlar asosida oydinlashishi mumkin, deb ko'rsatiladi. Bizningcha, bularga yana uchinchi manbani ham qo'shish zarurkim, bu lingvistik faktlardir.

Gilamchilik san'ati uchun zaruriy xomashyo mahsulotlari, ishlab chiqarish qurollari nomlarining tilimizda qo'llanish tarixini yozma yodgorliklar tili asosida o'rganish, dialektal variantlarni

³ Д. Т. Уметалиева. Киргизский ворсовый ковер. Фрунзе, Изд-во «Илим», 1966, стр.10-11.

⁴ В. Г. Мошкова. Ковры народов Средней Азии конца XIX начала XX в. Ташкент, Изд-во «Фан», 1970, стр. 11

chog'ishtirish turli davrlardagi lug'atlarning materiallari bilan qiziqish- masalani ma'lum darajada oydinlanshtirishga yordam beradi.

Arxeologik qazilma materiallaridan ma'lum bo'lishicha, yangi eragacha bo'lgan bir minginchi yillar o'rtalariga taalluqli qadimgi patli gilam va paloslarning namunalari Oltoy tog'lari qo'rg'onlaridan topilgan.⁵ Shuningdek, O'rta Osiyo territoriyasi – Xorazmda ham arxeologlar noyob yodgorliklarni qo'lga kiritganlar.

Arxeologik ekspeditsiyalarning yana birida Shimoliy Mo'g'ulistonning Noin –Ula tog'ida sarkarda maqbarasidan yung chodir va boshqa naqshli buyumlar topilgan. Ayrim tekshiruvchilar bu topilmalarni eradan oldingi I asrga, boshqalari esa eradan oldingi II asrlarga taalluqli deb hisoblaydilar. Oltoydagi Pazirik qo'rg'onidan 1948- yilda kovlab olingan, hozir Leningraddagi Ermitajda saqlanayotgan gilam, ma'lumotlarga qaraganda, eramizdan oldingi I asrda to'qilgan. Taxminlarga ko'ra, qo'y junidan to'qilgan bu qadimiy gilam 2500 yilcha yer ostida muzlikda yotganiga qaramay, juda yaxshi saqlangan.

Ayrim tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, arxeologik qazilma materiallari, tarixiy yozma yodgorliklar Qozog'istonda chorvachilik ashyolari bilan aloqador bo'lgan kigiz, gilam, teri mahsulotlari ishlab chiqarish eramizdan oldingi I asrning II yarimlaridayoq bo'lganligidan dalolat beradi⁶. Tarix va arxeologiya materiallariga asoslangan bu tipdagi ma'lumotlar O'zbekistonning chorva rayonlariga ham bevosita aloqadordir.

Ma'lumki, O'rta Osiyoda gilam, sholcha to'qish va turli tipdagi naqshli kigizlar ishlab chiqarish san'ati ko'chmanchi xalqlar faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ko'chmanchilar yung, teri kabi xomashyolardan juda qadim zamonlardan boshlab foydalana boshlaganlar.

Yuqorida qayd etilgan arxeologik qazilma yodgorliklari orasida mahalliy xarakterga ega bo'lgan buyumlarning mavjudligi, yoxud ularning naqsh kompozitsiyalari bilan hozirgi kunda to'qilayotgan gilamchilik mahsulotlari o'rtasidagi umumiylik xususiyatlari O'rta Osiyoning chorvador aholisi o'rtasida gilamchilik san'ati ancha qadimiy ekanligidan darak beradi.

Nihoyat O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda, gilamchilik san'atining qadimiyligi masalasini, uchinchi manba deb ko'rsatganimiz, til faktlari ham birmuncha tasdiqlaydi.

Joylarda *stanok*, *o'rmak*, *do'kon* kabi nomlanadigan bu *stanok* tarixchi, etnograf olimlarning ko'rsatishicha, juda keng tarqalgan bo'lib, butun Sharqqa –Shimoliy Afrika beduinlaridan tortib to Kichik Osiyoliklargacha ma'lumdir⁷.

Xorazmda gilam to'qish tarixi juda qadimiylidir. Bu kasb terminlarining paydo bo'lish tarixi ham juda eskidir. Ammo biz bu kasb leksikasining tarixiy taraqqiyotini to'la yoritish uchun yetarli ma'lumotga ega emasmiz. Gilamchilik leksikasi gilamchilik ishining ko'p protsessga bo'linishini va ular bir qancha terminlar bilan ifodalanishini ko'rsatadi. Qadimda gilamni taxminan miloddan avvalgi 5-6 ming yilliklarda to'qila boshlangan va dastlabki to'qimachilik dastgohlari paydo bo'lgan.

Xorazm va O'rta Osiyodagi boshqa xalqlarda gilamchilar eskicha gilam to'qish dastgohini do'kon deb ataganlar.

Dastlab qadimda gilamning *bosma gilam*, ya'ni shevada *kigiz* deb ataluvchi turi paydo bo'lgan. Gilamning bunday turini to'qish turkman gilamchiligida ancha rivoj topgan. Gilam o'g'uz shevalarida *g'a:ly*, turk, ozarbayjon tilida *xaly*, turkman tilida *xa:ly* deb yuritilgan.⁸

Gilam to'qish kasbi – badiiy to'qish turi, hunarmandchilik sohalaridan biri. Qadimdan ayollar orasida keng tarqalgan hunar sifatida mavjud. Ayniqsa, chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlarda keng

⁵ БСЭ, XXI, стр. 508. С.И.Руденко қазилма ишларидан.

⁶ Т. К. Басенов. Прикладное искусство Казахстана, Алма-Ата, КГИХЛ, 1958, стр. 11.

⁷ Р. Карутц. Среди киргизов и туркменов Мангышлака. СПб., 1911, стр. 57-58.

⁸ О.Мадраҳимов. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси, Тошкент: Фан. 1973, 126-б.

rivojlangan. Gilamni o'simlik (paxta, zig'ir, jun) dangina tayyorlaganlar. Hozir esa sun'iy tolalardan ham to'qilmoqda. Gilam o'tmishda yer bag'irlab yotiq holda o'rnatilgan pastak dastgohlarda to'qilgan. Gilamchilik yaxshi rivoj topgan joylarda esa to'quv dastgohlarining ancha mukammallashtirilgan va bir necha to'quvchi yonma – yon o'tirib birdaniga to'qiyveradigan keng o'q (g'altak) li xillari yasalgan. Qo'lda gilam to'qish O'rta Osiyoda, ayniqsa, Turkmanistonda keng rivojlangan. Bu g'oyat sermashaqqat ish bo'lib, yaxshi mutaxassis 1 m² patli gilam to'qish uchun bir oyga yaqin vaqt sarflaydi. Shuning uchun ham qo'lda to'qilgan gilamlar qimmat bo'ladi.

Gilamlar *kalta patli* (3-7mm) va *uzun patli* (7-17mm) qilib to'qiladi. O'zbek gilamlarini qo'y va tuya junidan, paxta ipidan to'qiydilar. Turkmanlar ipak ham ishlatadilar.

Gilam – badiiy to'qima buyum. U asosan polga va bo'yra ustiga to'shaladi, xonani bezash uchun devorga osiladi. Yozma tarixiy manbalar va arxeologik qazilmalar gilamni qadimdan ham mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Н. Бурдуков. Каталог, его собрания на выставке, СПб., 1904, стр. 59.
2. А. Фелькерзам. Старинные ковры Средней Азии, ж. «Старые годы», 1915, июль, стр. 338.
3. Д. Т. Уметалиева. Киргизский ворсовый ковер. Фрунзе, Изд-во «Илим», 1966, стр.10-11.
4. В. Г. Мошкова. Ковры народов Средней Азии конца XIX начала XX в. Ташкент, Изд-во «Фан», 1970, стр. 11
5. БСЭ, XXI, стр. 508. С.И.Руденко қазилма ишларидан.
6. Т. К. Басенов. Прикладное искусство Казахстана, Алма-Ата, КГИХЛ, 1958, стр. 11.
7. Р. Карутц. Среди киргизов и туркменов Мангышлака. СПб.,1911, стр. 57-58.
8. О.Мадрахимов. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси, Тошкент: Фан. 1973, 126-б.